

Олена УВАРКІНА

Ключові слова: людина, освіта, культура, освітня політика, європейський освітній простір, трансформація освіти, Болонський процес.

Трансформація української освіти розглядається у контексті таких європейських домовленостей, як «Європейська конвенція про еквівалентність дипломів», «Європейська конвенція про еквівалентність періодів університетської освіти», «Європейська конвенція про академічне визнання університетських кваліфікацій», «Конвенція про визнання навчальних курсів, дипломів про вищу освіту і вчених ступенів у державах Європейського регіону», «Європейська конвенція про загальну рівнозначність термінів університетської освіти» і «Конвенція про визнання кваліфікацій, яка стосується вищої освіти в Європейському регіоні». Автор підкреслює, що Болонський процес став своєрідним змістовим підсумком домовленостей у галузі освіти, які виявляли прагнення європейської освітньої та дослідницької спільноти до єдності у різноманітті.

УДК 37.013.74: 37.014.25

УКРАЇНСЬКА ОСВІТА НА ШЛЯХУ ДО СПІЛЬНОГО ЄВРОПЕЙСЬКОГО ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ

© Уваркіна О., 2012

світа в сучасному світі у своєму системному вимірі не може існувати поза процесами постійної модернізації і трансформації, адже саме освітнє середовище є провідником ключових соціальних змін, які динамічно відбуваються в рамках інформаційної цивілізації, що постійно прагне до цивілізації знання і гуманізму. В національних суспільствах, що перебувають через певні історичні обставини на трансформаційному рівні розвитку, освітні системи відіграють роль основного творця ключових соціально-світоглядних, ціннісних орієнтацій, за якими надалі таке суспільство розвиватиметься. Україна нині перебуває на етапі цивілізаційного вибору, в рамках якого національна освіта тяжіє до європейських демократично-гуманістичних цінностей, тим самим багато в чому визначаючи подальший розвиток усєї країни. Отже, трансформація, уніфікація, модернізація української освіти є процесами, які значною мірою впливають на суспільну і національну свідомість нашого народу й потребують і соціально-філософського, і системно-структурного аналізу. Зупинимось детальніше на концептуально-теоретичному аналізі цих процесів та визначенні їхніх характерних особливостей і пріоритетних напрямів.

Освіта як соціальний інститут, який визначає когнітивно-аксіологічні пріоритети суспільного й особистісного розвитку, має виняткові соціально-формульовані та людинотворчі можливості, перебуваючи в особливому випереджальному становищі щодо інших соціальних підсистем. У зв'язку з цим, розвиток і модернізація освітньої системи України, а також вибір їхнього магістрального спрямування визначають те, як розвиватимуться національне суспільство, держава і місцеві громади. «Освіта має стати основним генератором соціальних цінностей і орієнтацій діяльності для кожної окремої людини та для суспільства в цілому, що здійснює випереджувальне проєктування соціальних реальностей на багато років наперед. Іншими словами, потенціальні можливості розвитку людства, перш ніж актуалізуватися у реальних соціальних структурах, мають бути спроектовані в рамках системи освіти та реалізовані в ціннісних орієнтаціях, когнітивних здатностях і мотивах поведінки людей, що створюватимуть ці соціальні реалії» [3, 468]. Усвідомлення цього принципу первинності освіти щодо інших соціальних процесів надзвичайно актуалізує питання про вибір модернізаційних перспектив національної української системи освіти, вектору її подальшого розвитку та визначення її світоглядно-ціннісних пріоритетів.

Нині, здавалося б, остаточно зрозуміло, що на шляху змін в освітньому середовищі нашої країни зроблено вибір на користь європейської інтеграції і на структурно-організаційному, і на ціннісно-методологічному рівнях. «Шлях європейської та світової інтеграції, обраний Україною, зумовлює необхідність інтенсивних змін у політичному, економічному й соціальному житті нашої держави. Саме тому останніми роками відбуваються реформаційні процеси в освітній галузі, спрямовані на досягнення рівня найкращих світових стандартів» [9, 5]. Водночас, не можна не відзначити, що ефективність таких реформаційних процесів із різних причин не відповідає поставленим цілям та сподіван-

ням, що покладаються на євроінтеграцію української національної системи освіти. Це надзвичайно актуалізує теоретичний аналіз причин недостатньої ефективності у реалізації європейських прагнень наших освітян, а також тих наслідків, до яких ведуть процеси трансформації, уніфікації та модернізації національної освіти на шляху до єдиного європейського освітнього простору.

Розглянемо ключові процеси та етапи їхнього впровадження, що встановлюють різнобічну співпрацю української освітньої спільноти і європейських та світових організацій в освітній сфері. Важливо, на нашу думку, виокремити Лісабонський та Болонський процеси. У 1997 році під егідою Ради Європи та ЮНЕСКО було розроблено і прийнято Лісабонську конвенцію про визнання кваліфікацій, запроваджених у системі вищої освіти Європи. Ця конвенція зафіксувала домовленості щодо ключових термінів, за допомогою яких окреслюються моделі вищої освіти в європейському просторі. «Вона визначила компетенцію державних органів, головні принципи оцінювання кваліфікації в період навчання, узгодила механізми визнання рівня вищої освіти. Як зазначено у конвенції, велике різноманіття систем освіти в європейському регіоні відбиває його культурне, соціальне, політичне, філософське, релігійне та економічне різноманіття, яке складає винятковий здобуток кожної країни та заслуговує на повагу, оскільки забезпечує можливість використання цього різноманіття, полегшує доступ громадян до освітніх ресурсів інших держав» [11, 277]. Цю конвенцію підписали 43 країни (зокрема й Україна), більшість із яких пізніше сформулювали принципи Болонської декларації. Лісабонська угода декларує наявність і цінність різноманітних освітніх систем та ставить за мету створення умов, за яких велика кількість людей, скориставшись усіма цінностями і досягненнями національних систем освіти і науки, стане мобільнішою на європейському ринку праці. Отже, світоглядні принципи Лісабонських домовленостей мали два надважливих

культуротворчих та гуманістичних виміри: *по-перше*, визнання полікультурності та різноманітності національних систем освіти, що унеможливило їхню надмірну уніфікацію за умови взаємного визнання якості та конкурентоспроможності, а *по-друге*, можливість для кожної окремої людини – суб'єкта освітнього простору певної країни, реалізувати себе або в освітньому, або в професійному плані у будь-якому іншому національно-культурному середовищі, тим самим збагачуючи свої культуротворчі, самоідентифікаційні та компетентнісні вміння та здатності.

В історичній перспективі можна говорити про те, що Болонський процес, який зароджувався на зламі тисячоліть, став логічним продовженням Лісабонських домовленостей у галузі визнання освітніх кваліфікацій і, водночас, розширив можливості освітньої та дослідницької мобільності для особистісного саморозвитку. Хоча, на нашу думку, процес європейської інтеграції в освітній сфері сягає ще середини минулого століття, коли в Європі, особливо в європейському університетському середовищі, яке історично завжди складало певну цілісність, зароджуються та втілюються у конкретних домовленостях ідеї про спільність та змістову і якісну єдність освітнього простору. «Основи Болонських тенденцій почали закладатися в Європі вже після Другої світової війни завдяки таким документам: «Європейська конвенція про еквівалентність дипломів» (1953 р.) і Протокол до неї (1964 р.), «Європейська конвенція про еквівалентність періодів університетської освіти» (1956 р.), «Європейська конвенція про академічне визнання університетських кваліфікацій» (1959 р.), «Конвенція про визнання навчальних курсів, дипломів про вищу освіту і вчених ступенів у державах Європейського регіону» (1979 р.), «Європейська конвенція про загальну рівнозначність термінів університетської освіти» (1990 р.) і «Конвенція про визнання кваліфікацій, яка стосується вищої освіти в Європейському регіоні» (1997 р.) [10, 80]. Отже, необхідно говорити про два великі

сучасні історичні етапи інтеграції європейської освіти в певну цілісність: перший – за часів холодної війни, коли до справжніх єднаних процесів були залучені країни Західної Європи, і другий – останні роки ХХ століття й перше десятиліття ХХІ, коли коло суб'єктів європейського інтеграційного процесу в галузі освіти значно розширилося, що, з одного боку, привело до його ускладнення та певної розмитості, а з іншого – до посилення його культуротворчого потенціалу внаслідок збільшення рівня соціокультурного різноманіття.

Болонський процес став своєрідним змістовним підсумком перерахованих нами тенденцій, які виявляли прагнення європейської освітньої та дослідницької спільноти до єдності у різноманітті. Європа спрямована на цілісне самовизначення за умови підтримання соціокультурної різноманітності, що сприяє і євроінтеграційним устремлінням України, яка історично, особливо в освітній сфері, є невід'ємним складником європейської спільноти народів. Під «Болонським» розуміють процес формування країнами Європи спільного освітнього простору. Оскільки європейські освітні системи далекі від одноманітності, створення зони європейської вищої освіти зумовлює потребу їхньої гармонізації, уніфікації та порівнянності. Це можливо за умови структурних перетворень європейських освітніх систем зі збереженням їхніх національних особливостей. «Попередниками Болонської угоди стали Велика хартія університетів (*Magna Charta Universitatum*) і Сорбонська декларація. Велику хартію університетів було прийнято 18 вересня 1988 року на з'їзді європейських ректорів на честь святкування 900-річчя найдавнішого навчального закладу Європи – Болонського університету. «*Magna Charta Universitatum*» стала справжнім «credo» європейських університетів: вона заклала фундамент подальшого розвитку університетів як центрів культури, знання та досліджень. Ініціаторами Болонського процесу виступили міністри освіти Німеччини, Франції, Італії, Великої

Британії, які 25 травня 1998 року підписали в Парижі декларацію, спрямовану на гармонізацію національних систем вищої освіти (Сорбонська декларація). У ній міністри закликали країни Європейського співтовариства та інші країни приєднатися до їхньої ініціативи зі створення загальної системи, спрямованої на розширення доступу до європейської освіти та підвищення конкурентоспроможності європейського ринку праці та освітніх послуг» [5, 178–179]. Болонську декларацію було підписано в 1999 році в м. Болонья (Італія) міністрами освіти 29 країн. Сьогодні Болонський процес об'єднує 46 країн. Болонський процес в Україні розпочався 19 травня 2005 року з підписання Декларації на Бергенській конференції. Отже, перші десять років ХХІ століття стали для Європи часом значної інтенсифікації процесу інтеграції освітянських систем різних країн і, що особливо важливо для нашого дослідження, Україна намагається бути активним і повноцінним членом цього процесу. Попри безліч проблем, внутрішніх структурних та методологічних суперечностей, певного рівня спротиву самих освітян, загалом українська освітньо-педагогічна спільнота чітко визначилася нині з основними напрямками власної трансформації і модернізації – і всі ці напрями мають європейську спрямованість, що підкреслює прагнення і освітян, і всього українського суспільства до європейських цінностей демократії, гуманізму, єдності в різноманітті, поваги до прав людини і громадянина тощо.

Тяжіння до таких цінностей є природною ознакою націотворення, ключовим суб'єктом якого, безумовно, має виступати освіта, адже формування української нації відбувається в складному світі інформаційної цивілізації, глобальному середовищі, у якому важко визначити і особистісні, і суспільні цінності й пріоритети. Освітня система України має стати середовищем народження і розвитку тих соціокультурних передумов, змістів, образів і символів, на

яких ґрунтуватиметься відродження і становлення нашої нації як суспільно-політичної спільноти європейського зразка. На нашу думку, такий процес об'єктивно зумовлений сучасними соціокультурними та цивілізаційними реаліями, як і процеси міжнародної інтеграції в освітній сфері. В. Андрущенко, визначаючи об'єктивні передумови розвитку Болонського процесу, а також необхідність активної участі в ньому української системи вищої освіти, наголошує на системному і багатовекторному характері зовнішніх детермінант даного процесу. Він зазначає: «Цей рух обумовлений реальними змінами, які відбуваються на теренах Європи і світу: проблемами глобалізації, становлення інформаційного суспільства, посилення міграційних процесів, мобільності ринку праці, обміну між культурами, а головне – об'єктивно сформованою потребою навчитися «жити разом», зберігаючи при цьому власні етнічні, культурні, релігійні та інші розмаїтості, одночасно розуміючи і поважаючи одне одного» [1, 12]. Європейська інтеграція в усіх сферах, зокрема й в освіті, є важливою історичною можливістю для України трансформувати і модернізувати власне суспільство на принципах демократичності та плюралізму, які сповідуються в Європі, а не на посткомуністичних ідеях ідеологічного одноманіття й уніфікованості. Світоглядне підґрунтя для європейської інтеграції вибудовується саме в освітній системі України, чому особливо мірою сприяє участь нашої освітньої системи в Болонському процесі, покликаному створити на теренах Європи спільне освітньо-ціннісне середовище знання, демократії та гуманізму.

Участь української національної системи вищої освіти в Болонському процесі є важливим виявом того, що наше суспільство готове до впровадження і реалізації європейських цінностей демократії, поваги до прав людини і громадянина, які прищеплюються сучасній молоді саме в структурі освіти. Демократична

трансформація суспільної свідомості можлива лише за умови створення для неї освітнього фундаменту, у зв'язку з чим участь України в Болонському процесі є одним із важливих чинників демократизації українського суспільства в цілому. «Інтеграції в освіті властиві свої, відмінні від інших, ознаки. Насамперед, виділяється комплексний багатоплановий характер впливу у сфері інтеграції світової освіти на весь хід сучасного суспільного розвитку. Безпосередньо пов'язана з цією ознакою і така особливість інтеграції в освіті, як потреба в її випереджальному характері. За сучасних умов інтернаціоналізації, знання виступає як вирішальний ресурс, а процес його нагромадження набуває безперервного характеру. Співробітництво у сфері освіти має випереджати подібний процес у будь-якій іншій сфері» [2, 32]. Отже, українська система освіти і її євроінтеграційні прагнення та дії можна назвати передовими, випереджальними трансформаційно-модернізаційними моделями, за якими і на основі результатів яких здійснюватимуться інтеграційні процеси в інших сферах суспільного функціонування. Зрештою, саме європейська спрямованість розвитку освіти України є необхідною передумовою прищеплення національній суспільній свідомості тих демократичних і громадянських стандартів мислення, які визначають європейський стиль життя. Саме в освіті нині формується той прошарок населення, який надалі визначатиме долю нашої країни і нації, і європейська спрямованість трансформацій в освіті є необхідною передумовою для втілення національних прагнень до утвердження повноцінної європейської нації.

Окрім загальних прагнень та декларування необхідності входження української системи вищої освіти до єдиного європейського освітнього простору необхідними є потужні внутрішні структурні трансформації, спрямовані на утвердження в межах національної системи освіти високого рівня вимог до якості освіти, стандартів її методологічного і наукового забезпечення, світоглядної підтримки європейських цінностей у по-

єднанні із відродженням і примноженням глибинних традицій української народної освіти. Приєднанню України до Болонської декларації та інтеграції вищої освіти України у Європейську систему немає альтернативи. Входження у Болонський простір є для українського суспільства важливим і необхідним через потребу розв'язати проблеми визнання українських дипломів за кордоном, підвищення ефективності та якості освіти і, відповідно, конкурентоспроможності українських вищих навчальних закладів та їхніх випускників на європейському й світовому ринку праці. «Важливим є те, що Болонський процес вийшов за межі Європейського Союзу (ЄС) та Європи і стає частиною процесу глобалізації вищої освіти та глобального ринку праці. Приєднання до Болонського процесу сприятиме утвердженню принципу автономії в університетській освіті України, послабленню, а в перспективі зникненню жорсткого адміністративного та фінансового контролю з боку державних органів за функціонуванням університетів, ефективному залученню та використанню власних ресурсів у навчальному процесі, організації стажування та обмінів для студентів і викладачів. У внутрішньо-суспільних процесах ці зміни сприятимуть розвитку громадянського суспільства, формуванню громадянської культури та відповідальності, поглибленню демократичних трансформацій» [8, 96–97]. Успішні кроки України у цій сфері співробітництва та інтеграції з ЄС позитивно вплинуть на прискорення процесів співпраці в інших сферах, сприятимуть зміні ставлення ЄС до України, подоланню наявних стереотипів. Отже, досягнення багатьох стратегічних цілей та пріоритетів, що поставлені перед усім українським суспільством, зокрема в аспекті національного становлення та європейської інтеграції, безпосередньо залежить від успішної та ефективної участі української системи освіти в Болонському процесі, а також від систематизації європейської спрямованості освіти України в цілому.

Принцип європейської спрямованості трансформаційних та модернізаційних

процесів розвитку освіти України має бути також гармонізований із процесом розвитку багатих освітніх, педагогічних, організаційних, дослідних і виховних традицій і здобутків української національної освіти. Модернізація національної української освітньої системи має ґрунтуватися на власних здобутках і традиціях, а вже потім досягати мети європейської інтеграції, яка дасть можливість гармонійно вписати в національне підґрунтя цінності європейського демократизму та плюралізму. «Доля системи вищої освіти України в болонських перетвореннях має бути спрямована лише на її розвиток, а не на втрату кращих традицій, зниження національних стандартів її якості. Орієнтація на Болонський процес не має призводити до надмірної перебудови вітчизняної системи освіти. Навпаки, її стан треба глибоко осмислити, порівняти з європейськими критеріями та стандартами, визначити можливості її вдосконалення на новому етапі. При цьому еволюцію системи освіти не слід відокремлювати від інших сфер суспільства. Вона має розвиватися в гармонійному взаємозв'язку із суспільством у цілому, беручи на себе роль його провідника» [4, 53–54]. У зв'язку з цим, у змісті та філософсько-світоглядному осмисленні й обґрунтуванні самої освіти має відбутися усвідомлення того, що трансформаційні та модернізаційні зміни в ній мають відбуватися на основі гармонійного соціокультуротворчого поєднання найкращих традицій національної системи освіти з тими ціннісними здобутками демократичності, полікультурності, людиноцентризму, якими відомий європейський простір освіти.

Заради такої гармонізації нехай навіть односпрямованих процесів необхідним є проведення значних внутрішніх змістово-структурних трансформацій у національній системі освіти. Всі її рівні, від визначення загальнополітичних цілей і адміністративного управління до взаємин між учителем і учнем, мають модернізуватися на основі поєднання традицій гуманістичної національної народної педагогіки з європейськи-

ми демократичними цінностями суб'єкт-суб'єктного, інноваційно-гуманістичного навчання. «Тому «Болонські» зміни у вітчизняній системі вищої освіти мають стосуватися не так методик викладання та оцінювання, як змісту навчально-виховного процесу» [6, 179]. Якщо трансформація та модернізація національної системи освіти України справді зазнає змістового наповнення на всіх рівнях її розвитку, і це наповнення буде гуманістично та демократично спрямоване, ця система, на нашу думку, матиме шанс на підвищення власної конкурентоспроможності на світовому ринку освітніх послуг та праці.

Такі загальні завдання зумовлюють необхідність чітко визначити конкретні цілі і механізми їхньої реалізації на різних рівнях функціонування національної української системи освіти, а також сприяти її європейській спрямованості. Тобто, лише зацікавленість абсолютно всіх суб'єктів національного освітнього процесу в досягненні європейських стандартів та цінностей навчально-педагогічного й виховного процесу сприятиме реалізації цих прагнень. У зв'язку з реаліями співпраці в рамках Болонських домовленостей, перед державою нині постають такі основні освітні проблеми:

- розробка принципів, механізмів та процедур запровадження докторського навчання як третього Болонського циклу;
- працевлаштування випускників першого циклу – бакалаврів;
- створення системи оцінювання якості вищої освіти, яка б відповідала європейським стандартам і нормам;
- забезпечення мобільності студентів та професорсько-викладацького складу в міжнародному освітньому просторі;
- розширення практики соціального партнерства вищих навчальних закладів з роботодавцями, громадянами і соціальними об'єднаннями та залучення їх до процесу вироблення й ухвалення рішень із проблем вищої освіти [7, 40].

Отже, враховуючи такий рівень конкретизації цілей і принципів роботи укра-

їнської освітньої системи в рамках Болонського процесу, можемо стверджувати, що він не є вже просто проектом міжнародної співпраці у певній сфері, а перетворився на внутрішню реформаційну необхідність

національної системи освіти, використання потенціалу якої здатне привести до реальних, а не удаваних й адміністративно імітованих суспільних трансформацій та модернізацій.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Андрущенко В. П.** Основні тенденції розвитку вищої освіти України на рубежі століть (Спроба прогностичного аналізу) / В. П. Андрущенко // Вища освіта України. – 2001. – № 1. – С. 11–17.
2. **Десятов Т. М.** Пріоритетні тенденції формування європейського освітнього простору / Т. М. Десятов // Інформаційно-телекомунікаційні технології в сучасній освіті: досвід, проблеми, перспективи : зб. наук. праць / за ред. М. М. Козяра, Н. Г. Ничкало. – Львів : ЛДУ БЖД, 2006. – С. 29–34.
3. **Дзвінчук Д. І.** Освітня складова соціогуманітарної політики держави / Д. І. Дзвінчук, А. В. Мазак, Г. Є. Стасюк // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2011. – Вип. 44. – С. 465–468.
4. **Домбровська С. М.** Державне управління вищою освітою в умовах трансформаційних перетворень / С. М. Домбровська. – Х. : Оберіг, 2010. – 174 с.
5. **Козієвська О. І.** Європейська перспектива: українські реалії Болонського процесу / О. І. Козієвська // Вища освіта: європейський вимір та українські перспективи : матеріали слухань у Комітеті Верховної Ради України з питань науки і освіти, 18 червня 2008 р. – К. : Парламентське видавництво, 2009. – С. 178–209.
6. **Нестеренко Г.** Роль системи освіти у становленні української політичної нації / Г. Нестеренко // Філософія освіти. – 2006. – № 2 (4). – С. 177–186.
7. **Ніколаєнко С. М.** Реформа вищої освіти України та Болонський процес : інформаційні матеріали / С. М. Ніколаєнко. – К. : КНТЕУ, 2007. – 46 с.
8. **Сохнич А.** Інтеграція освіти і науки в європейську систему / А. Сохнич // Науково-інформаційний вісник Академії наук вищої освіти України. – 2009. – № 5 (66), листопад – грудень. – С. 95–102.
9. Стратегія реформування освіти в Україні: рекомендації з освітньої політики. – К. : «К.І.С.», 2003. – 296 с.
10. **Чабала О.** Болонський процес як одна з провідних тенденцій глобалізації сучасної освіти / О. Чабала // Філософія освіти. – 2007. – № 1 (6). – С. 79–86.
11. **Цикин В.** Болонский процесс и педагогическое образование / В. Цикин // Філософія освіти. – 2008. – № 1 – 2 (7). – С. 277–296.

CITED LITERATURE

1. **V. Andrushchenko.** The main tendencies of Ukraine's higher education development at the turn of the centuries (forecasting analysis attempt) / V. Andrushchenko // Higher education of Ukraine. – 2001. – № 1. – P. 11–17.
2. **T. Desiatov.** Priority forming tendencies of European educational space / T. Desiatov // Information-communication technologies in modern world: an experience, the problems, perspectives : collection of scientific papers / edited by M. Koziar, N. Nychkalo. – Lviv : Lviv State University of Life Safety, 2006. – P. 29–34.
3. **D. Dzvinchuk.** State social humanitarian policy educational component / D. Dzvinchuk, A. Mazak, G. Stasiuk // Gileya : scientific gazette : collection of scientific papers / head editor V. Vashkevych. – Kyiv : VIR UAN, 2011. – Issue 44. – P. 465–468.
4. **S. Dombrovska.** Higher education state management during transformational reforms / S. Dombrovska. – Kharkiv : Oberig, 2010. – 174 p.
5. **O. Koziyevska.** The European perspective: Ukrainian realities of Bologna process / O. Koziyevska // Higher education: The European standard and Ukrainian perspectives : The Verkhovna Rada of Ukraine committee on science and education hearing materials, June 18, 2008. – Kyiv : Parliament publishing house, 2009. – P. 178–209.
6. **G. Nesterenko.** Education system role in Ukrainian political nation establishment / G. Nesterenko // Education philosophy. – 2006. – № 2 (4). – P. 177–186.
7. **S. Nikolayenko.** Higher education reform of Ukraine and Bologna process: information materials / S. Nikolayenko. – Kyiv : Kyiv National University of Trade and Economics, 2007. – 46 p.
8. **A. Sokhnych.** Education and science integration into European system / A. Sokhnych // Higher education of Ukraine Academy of sciences scientific information gazette. – 2009. – № 5 (66), November–December. – P. 95–102.
9. Education reform in Ukraine strategy : educational policy recommendations. – Kyiv : «K.I.S.», 2003. – 296 p.
10. **O. Chabala.** Bologna process as modern education globalization one of the leading tendencies / O. Chabala // Education philosophy. – 2007. – № 1 (6). – P. 79–86.
11. **V. Cikin.** Bologna process and teaching education / V. Cikin // Education philosophy. – 2008. – № 1–2 (7). – P. 277–296.